

Απάντηση στον κ. Ανδρέα Ανδριανόπουλο.

Ελληνισμός σημαίνει Οικουμενικός Πολιτισμός: η σύνδεση του με την Ορθοδοξία και η αποκήρυξη του παγανιστικού του παρελθόντος.

του Papyrus 52.

Σκοπός του άρθρου, είναι να αντικρούσει κάποιες απόψεις περί Ορθοδοξίας που δημοσίευσε στην ιστοσελίδα του ο πρώην βουλευτής Ανδρέας Ανδριανόπουλος.

Λόγω των επιχειρημάτων που προβάλλονται, το άρθρο μας απαντά ταυτόχρονα και σε βασικούς ισχυρισμούς των νέο-παγανιστών, όπως για παράδειγμα στην υποτιμητική για τον Ελληνισμό αντίληψη, ότι υποχρεούται να επανασυνδεθεί με τον παράλογο κόσμο της ειδωλολατρίας. (ασφαλώς, ούτε υποθέτουμε, ούτε το υποστηρίζουμε, ότι ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος αντλεί τις σκέψεις του από τον χώρο των αρχαιολατρών).

- 1. Προλεγόμενα.
- 2. Λέγοντας «Κλασική Ελλάδα», δεν είναι δυνατόν να περιορίζουμε το περιεχόμενο της μόνο στην ειδωλολατρική θρησκευτικότητα.
- 3. Το «Έλληνας» ασφαλώς και δεν περιορίζεται ΣΗΜΕΡΑ στην έννοια του «ειδωλόλατρες».
- 4. Η απόδοση της σημασίας «ειδωλόλατρες» στην λέξη «Έλληνας» στην εκκλησιαστική γραμματεία, είναι προϊόν ιστορικών συγκυριών που δεν ταυτίζονται με την εμφάνιση του Χριστιανισμού!
- 5. Ο ελληνικός πολιτισμός (πλην ειδωλολατρίας) ως βάση του Βυζαντινού πολιτισμού σε όλη τη διάρκειά του.
- 6. Οι αρχαίοι ναοί των ειδωλολατρών ως τόποι ακραίων θρησκευτικών εκδηλώσεων: η περίπτωση των ανθρωποθυσιών.
- 7. Η κατάργηση των «Ολυμπιακών Αγώνων» ισοδυναμούσε με πράξη ανθρωπισμού και πολιτιστικής ανωτερότητας, καθώς σταμάτησε οριστικά ένα αιμοχαρές, ανθρωποκτόνο «θέαμα».
- 8. Η δικαιολογημένη άγνοια για τους αρχαίους Έλληνες επί Τουρκοκρατίας από τους μη λόγιους.
- 9. Επίλογος.

1. Προλεγόμενα.

Αισθανθήκαμε την ανάγκη να τοποθετηθούμε, όταν διαβάσαμε μια σύντομη δημοσίευση περί Ελληνισμού και Ορθοδοξίας στην ιστοσελίδα του Ανδρέα Ανδριανόπουλου^[1]. Όπως φαίνεται, το κείμενο γράφτηκε με αφορμή τα γεγονότα που προέκυψαν από το περιβόητο πλέον βίντεο του Κώστα Γαβρά (για το οποίο [έχουμε δείξει με στοιχεία, ότι ήταν μονομερές και ιδεολογικοποιημένο](#)), όμως η πρόταση του πρώην βουλευτή περί αντιφατικότητας ανάμεσα στην Ορθοδοξία και στο περιεχόμενο της έννοιας Ελληνισμός, ελέγχεται για σοβαρά κενά και απουσία στήριξής της από ιστορικά δεδομένα.

2. Λέγοντας «Κλασική Ελλάδα», δεν είναι δυνατόν να περιορίζουμε το περιεχόμενο της μόνο στην ειδωλολατρική θρησκευτικότητα.

Όσο μελετούσαμε το κείμενο του Κου Ανδριανόπουλου, τόσο περισσότερο η σκέψη μας προσανατολιζόταν στο συμπέρασμα ότι έμοιαζε σαν μια έκθεση που έχει «βγει» εκτός θέματος. Προσέξαμε δύο φράσεις:

«Είχα γράψει παλαιότερα μια ολόκληρη μικρή πραγματεία πάνω στην αντιφατικότητα των όρων ελληνισμός και ορθοδοξία», και

«Πότε ακριβώς περπάτησε χέρι - χέρι η ορθοδοξία με τον κλασικό ελληνισμό;»

Θεωρήσαμε ότι μ' αυτές τις διαπιστώσεις κάτι δεν πάει καλά...

Με δεδομένο ότι οι Ορθόδοξοι σίγουρα δεν αποτελούν κάποιο ξεχωριστό έθνος το οποίο βρέθηκε σε πόλεμο με τους Έλληνες, οι παρα-πάνω φράσεις έχουν διατυπωθεί με τέτοιο τρόπο, σα να δηλώνουν ένα πράγμα: ότι το περιεχόμενο της Κλασικής Ελλάδας και της έννοιας του Ελληνισμού περιορίζονται ΜΟΝΟ στην ειδωλολατρική θρησκευτι-κότητα των τότε πολιτών και έτσι προκύπτει η αντίθεση που προτείνει ο Κύριος Ανδριανόπουλος! Λες και η Κλασική Ελλάδα ήταν κενή παντός άλλου περιεχομένου, εκτός του παγανισμού της!

Είναι βέβαιο, ότι ο σημαντικός μελετητής της ύστερης αρχαιότητας **Glen Warren Bowersock** θα επεσήμαινε το άτοπο του περιεχομένου αυτού ως εξής: μα κύριε Ανδριανόπουλε πώς είναι δυνατόν να υπάρχει αντιφατικότητα ανάμεσα στον Ελληνισμό, και στην Ορθοδοξία που είναι μια έκφραση θρησκευτικότητας, όταν οι έννοιες...

«Παγανισμός και ελληνικός πολιτισμός εμφανώς ΔΕΝ ΤΑΥΤΙΖΟΝΤΑΙ»^[2]!

Οι ειδωλολατρικές πρακτικές ήταν ένα μόνο κομμάτι του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το οποίο μάλιστα, οι ίδιοι οι πρόγονοί μας απέδειξαν ότι δεν ήταν διόλου αναγκαίο: γνωρίζουμε καλά ότι ο προσωκρατικός φιλόσοφος, ποιητής και ραψωδός Ξενοφάνης (6^{ος}-5^{ος} αι. π.Χ.), ιδρυτής της ελεατικής σχολής, ασκεί όχι μόνο «αυστηρή κριτική στη θρησκεία και την ηθική της εποχής του» αλλά στην ουσία «παραμερίζει ή μάλλον συντρίβει [...] την πολυθεΐα του Ομήρου και του Ησιόδου»^[3] οι οποίοι «απέδωσαν στους θεούς όλα όσα ανάμεσα στους ανθρώπους επισύρουν όνειδος και ντροπή: την κλοπή, τη μοιχεία και την εξαπάτηση του ενός από τον άλλο' (VS 21, B 11)...[σε αυτά] Ο Ξενοφάνης αντιπαραθέτει μια κεκαθαρμένη αντίληψη του θείου: ένας μοναδικός θεός, ο μεγαλύτερος ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους, ούτε στο σώμα ούτε στη σκέψη όμοιος με τους θνητούς' (B 23). Όλος βλέπει, όλος σκέφτεται, όλος ακούει' (B 24)»^[4].

Και φυσικά, ο Ξενοφάνης δεν ήταν ο μόνος.

Στην περίπτωση αυτή, θα λέγαμε άραγε με την ίδια ευκολία ότι η απόρριψη από φιλοσόφους και σοφιστές, του μυθικού ειδωλολατρικού παρελθόντος, σημαίνει ότι οι όροι «ελληνισμός» και «φιλοσοφία» εμπεριέχουν «αντιφατικότητα»; **Μάλιστα, θα έλεγε κανείς ότι με βάση την πρόοδο της σκέψης τους στο ζήτημα αυτό, ο Χριστιανισμός όχι μόνο δεν κατέστρεψε την ελληνική θρησκευτικότητα, αλλά ίσα-ίσα, την έστρεψε προς τον Αληθινό Θεό που και εκείνοι αναζητούσαν.**

Είναι προφανές για τους μελετητές, ότι ο Ελληνισμός είναι βασικά φορέας πολιτισμού, με κύριο χαρακτηριστικό του την οικουμενικότητα, την κατάργηση των συνόρων. Ακριβώς το γεγονός ότι ο Χριστιανισμός μπορεί και απλώνεται σε όλα τα μήκη και πλάτη του κόσμου, είναι η απόδειξη ότι περπάτησε χέρι - χέρι μαζί με τον Ελληνισμό^[5]!

3. Το «Έλληνας» ασφαλώς και δεν περιορίζεται ΣΗΜΕΡΑ στην έννοια του «ειδωλολάτρης».

Το γεγονός ότι το κείμενο του κου Ανδριανόπουλου δείχνει να υπηρετεί μια οπτική περιορισμού του εύρους της σημασίας του Αρχαίου Κλασικού πολιτισμού, φαίνεται επιπλέον και από ένα σύνολο ανάλογα

ερμηνευμένων «αντιθέσεων»:

Γίνεται λόγος από τον κύριο Ανδριανόπουλο, για αντίθεση μεταξύ «Ορθόδοξων ιερωμένων» και «κλασικών μνημείων».

Πραγματικά παράδοξη ερμηνεία, ενώ ταυτόχρονα αποσιωπάται η ουσία της αντίθεσης που υπήρξε, και ήταν αυτή ανάμεσα σε «ειδωλολατρικές θεότητες» και «Χριστιανισμό»! **Διαφορετικά, πώς θα μετέτρεπαν οι Χριστιανοί τα κλασικότερα των αρχαίων μνημείων, όπως ο Παρθενώνας, σε Εκκλησίες, αν υπήρχε αντίθεση του Χριστιανισμού με τα «κλασικά μνημεία» γενικώς; Εύλογο νομίζουμε το ερώτημα...**

Γίνεται επίσης λόγος από τον κύριο Ανδριανόπουλο, για αντίθεση «Εκκλησίας» και Ιουλιανού ως «αναστηλωτή της κλασικής αρχαιότητας».

Καταρχάς αποσιωπάται η μοναδική ουσιαστική αντίθεση που υπήρξε, και ήταν αυτή ανάμεσα στη χριστιανική Εκκλησία και στην προσπάθεια του Ιουλιανού να την καταργήσει, δημιουργώντας μια δική του, ειδωλολατρική «Εκκλησία»^[6].

Και μάλιστα, η γενική ταύτιση «Ελληνισμού» και «ειδωλολατρίας» και η προβολή του επιχειρήματος περί αντίθεσης με τον Χριστιανισμό (που επικαλείται ο κύριος Ανδριανόπουλος), ήταν την εποχή εκείνη μια εφεύρεση του Ιουλιανού, ένα πρωτοφανές «κόλπο», το οποίο δεν πέρασε καθόλου απαρατήρητο: όπως σημειώνει ο Bowersock, «ο Ιουλιανός προσπάθησε στην πραγματικότητα να ΑΝΑΓΚΑΣΕΙ τους χριστιανούς να παραδεχτούν πως, αν αποκήρυσσαν τον ελληνισμό ως «παγανισμό», θα έπρεπε ταυτόχρονα να τον αποκηρύξουν και ως ελληνικό πολιτισμό. Ο Γρηγόριος [ο Ναζιανζηνός] διαμαρτύρεται: «[Ο Ιουλιανός] έχει ΔΟΛΙΑ μετατρέψει τον όρο κατά το δοκούν, ΣΑΝ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΝΑ ΑΝΗΚΕΙ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ και όχι της γλώσσας. Και γι' αυτό, σαν να είμαστε κλέφτες ξένων αγαθών, μας στέρησε τον λόγο μας. Όπως θα συνέβαινε αν μας απέκλειε και από τις ΤΕΧΝΕΣ, όσες έχουν εφευρεθεί από τους Έλληνες, θεώρησε ότι και το συγκεκριμένο θέμα τον αφορά λόγω της χρήσης του ίδιου όρου (διά την ομωνυμίαν)»^[7]. Είναι τουλάχιστον εκπληκτικό να διαπιστώνουμε ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας που με τόση ευκολία κατηγορούνται ως δήθεν «ανθέλληνες», έχουν απόλυτη συνείδηση ότι το όνομα «Έλλην» ταυτίζεται

ΜΟΝΟ με έναν εκπληκτικό φορέα πολιτισμού τον οποίο τιμούν και υπερασπίζονται, και ο οποίος ουδεμία ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ σχέση οφείλει να έχει με την ειδωλολατρία, άποψη που σαφώς εκφράζουν και όσοι αρχαίοι φιλόσοφοι και σοφιστές την απέρριψαν! Και ενώ ο Κος Ανδριανόπουλος θεωρεί δεδομένη την αντίθεση Ορθοδόξων και «Κλασικών Μνημείων», ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος θεωρεί αδιανόητη τη σκέψη να αποκλειστούν οι Ορθόδοξοι από τη μετοχή στο αγαθό της Τέχνης των Ελλήνων^[8]!

Για να μην μακρυγορούμε, ανάλογο περιεχόμενο φανερώνεται άμεσα ή έμμεσα και στις άλλες αντιθέσεις που περιγράφει ο κύριος Ανδριανόπουλος. Ο βασικός κορμός του κειμένου του, επικεντρώνεται σε μια μονοδιάστατη ερμηνεία του περιεχομένου του όρου «Ελληνισμός», η οποία είναι σαφώς λανθασμένη.

4. Η απόδοση της σημασίας «ειδωλολάτρης» στην λέξη «Έλληνας» στην εκκλησιαστική γραμματεία, είναι προϊόν ιστορικών συγκυριών που δεν ταυτίζονται με την εμφάνιση του Χριστιανισμού!

Δεν πρέπει να μας μπερδεύει το γεγονός ότι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η λέξη «Έλληνας» ταυτιζόταν σχεδόν απόλυτα με την έννοια του «Ειδωλολάτρης». Όχι μόνο αυτά τα δύο δεν ταυτίζονταν εξ αρχής, αλλά αντιθέτως, αυτό συνέβη για καθαρά ιστορικούς λόγους, και γι' αυτό...

«η λέξη 'ελληνισμός' αποκτά νέα σημασία ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ [...] Φαίνεται μάλιστα πως οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν τη λέξη 'ελληνικός' με τη θρησκευτική της σημασία ήταν ΟΙ ΙΔΙΟΙ ΟΙ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΕΣ. Οι παλαιότερες σαφείς μαρτυρίες προέρχονται από επιστολές που απευθύνονται στον νεοπλατωνικό φιλόσοφο Ιάμβλιχο στις αρχές του 4ου αιώνα. Φαίνεται να αντανακλούν την επιθυμία εκείνων που ασπάσθηκαν παγανιστικά δόγματα για μεγαλύτερη αυτοσυνειδησία και αδελφοσύνη»^[9].

Στο ίδιο θέμα, τα συμπεράσματα του Παναγιώτη Χρήστου είναι παρόμοια ως ένα βαθμό:

«Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες το όνομα Έλλην άλλαξε ολοσχερώς έννοια. Οι περιστάσεις, υπό τις οποίες διατελούσε τότε ο βίος

της χριστιανικής Εκκλησίας, υποβοήθησαν σ' αυτήν την μεταβολή, **αλλά βέβαια ΔΕΝ ΤΗΝ ΠΡΟΕΚΑΛΕΣΑΝ ΑΥΤΕΣ, όπως πολύ συχνά γράφεται, διότι αυτή είχε ξεκινήσει ενωρίτερα»** ^[10].

Εντοπίζει μάλιστα ο καθηγητής τα πρώτα δείγματα της μετατροπής του ονόματος «Έλλην» από εθνικό σε θρησκευτικό, κατά την πρώτη ρωμαϊκή εποχή:

«Οι επιμεληταί των κοινών των Αχαιών και των Αμφικτυόνων κατά την περίοδο τούτη φέρουν συγχρόνως τους τίτλους του αρχιερέως και του ΕΛΛΑΔΑΡΧΗ, πράγμα που συνάπτει τις δύο έννοιες, δηλαδή την έννοια του θρησκευτικού θεσμού με την έννοια του εθνικού θεσμού. Μια αναμνηστική επιγραφή αναφέρεται στον Έ. Φλαουΐον Κύλλου υιόν Ευβίοτον αρχιερέα και αγωνοθέτην των σεβαστών θεών επί τοις δύο στεφάνοις και αγωνοθέτην των μεγάλων Πυθίων και επιμελητήν του κοινού των Αμφικτυόνων και ελλαδάρχην και ευεργέτην» ^[11].

Επιπλέον όμως απόδειξη της μή ταύτισης του Έλλην με το ειδωλολάτρης, βρίσκει όποιος ερευνήσει **«ποια λέξη χρησιμοποιούσαν οι χριστιανοί για τους ειδωλολάτρες πριν η λέξη ‘ελληνικός’ αναδειχτεί σε πάγιο όρο»**, και τότε θα βρει ότι **«η λέξη που χρησιμοποιείται πάγια για τον ‘ειδωλολάτρη’ είναι ‘ΕΘΝΙΚΟΣ’»** ^[12]!

Κατά συνέπεια, η χρήση του «Έλληνας» είναι μεταγενέστερη και διόλου δεν ταυτιζόταν από την αρχή με την ειδωλολατρική θρησκευτικότητα.

Και βέβαια, την ίδια ακριβώς αντίληψη εκφράζει και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, όπως είδαμε πιο πάνω. **Με δριμύτητα μάλιστα επικρίνει τον Ιουλιανό, ο οποίος κατά το «δοκούν» μετέβαλλε το όνομα «Έλλην» από πολιτιστικό σε θρησκευτικό, επειδή έτσι τον «βόλευε»:**

«[Ο Ιουλιανός] κακούργως την προσηγορίαν μετέθηκεν επί το δοκούν, ώσπερ της θρησκείας όντα τον Έλληνα λόγον, αλλ' ου της γλώσσης» ^[13].

5. Ο ελληνικός πολιτισμός (πλην ειδωλολατρίας) ως βάση του Βυζαντινού πολιτισμού σε όλη τη διάρκειά του.

Οι Έλληνες Χριστιανοί όχι μόνο μπορούμε αλλά και ασφαλώς

δικαιούμαστε να ονομαζόμαστε Έλληνες: όχι μόνο λόγω της παρουσίας μας σε εδάφη προαιώνια ελληνικά, όχι μόνο λόγω της Ελληνικής μας γλώσσας και παιδείας, όχι μόνο επειδή παρέμεινε το [Βυζάντιο](#) φορέας του Ελληνικού πολιτισμού (πλην φυσικά της ειδωλολατρίας), αλλά και επειδή είμαστε αυτοί που σταδιακά από τον 12^ο αιώνα, και κυρίως μετά την Άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους στα 1204, επαναφέραμε και πάλι το «Έλληνας» σε πορεία μετατροπής του από όνομα πολιτιστικό και θρησκευτικό, σε όνομα Εθνικό^[14].

Στο θέμα της παιδείας, η διαπίστωση του **Paul Lemerle** είναι συγκλονιστική:

«Δεν έχουμε κανένα λόγο να πιστεύουμε ότι η εκπαίδευση ενός νεαρού Έλληνα του 5ου αιώνα διέφερε ριζικά από την εκπαίδευση ενός νέου του 2ου αιώνα»^[15].

Δηλαδή, η παιδεία των νέων στην «ειδωλολατρική» εποχή του «αττικισμού» και της «δεύτερης σοφιστικής», είχε κατά βάση το ίδιο περιεχόμενο με την εποχή των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας!

Και βέβαια, ο **Paul Lemerle** δεν είναι ο μόνος που το λέει. Τα ίδια επαναλαμβάνονται και στο κλασικό έργο των **Reynolds & Wilson**:

«Οι αντιλήψεις των Πατέρων του τέταρτου αιώνα δεν ήταν λιγότερο φιλελεύθερες. Ο Μέγας Βασίλειος έγραψε μια σύντομη πραγματεία όπου συμβουλεύει τους νέους ποια είναι η καλύτερη μέθοδος να προσποριστούν οφέλη από τη μελέτη της ελληνικής λογοτεχνίας [...] Γενικά, δεν έγινε καμιά απόπειρα να τροποποιηθεί το σχολικό πρόγραμμα και να καταργηθεί η διδασκαλία των κλασικών συγγραφέων [...] οι ειδωλόλατρες, όπως και οι χριστιανοί, εξακολούθησαν να χρησιμοποιούν το ίδιο εκπαιδευτικό σύστημα χωρίς σοβαρές διενέξεις ή αντιγνωμίες. Ορισμένοι καθηγητές της ρητορικής ήταν χριστιανοί, δεν απέκλειαν όμως τους ειδωλόλατρες από τα μαθήματα τους. Τον τέταρτο αιώνα στην Αθήνα ο χριστιανός Προαιρέσιος κέρδισε το θαυμασμό του μαθητή του Ευναπίου, που ήταν πιστός ειδωλόλατρης. Το ίδιο και στη Γάζα, στις αρχές του έκτου αιώνα, κορυφαίες μορφές όπως ο Προκόπιος και ο Χορίκιος καλλιεργούσαν ταυτόχρονα και τις κλασικές και τις χριστιανικές σπουδές. Τα βασικά κλασικά κείμενα, καθώς κατείχαν σταθερή θέση στο σχολικό πρόγραμμα, διαβάζονταν το ίδιο και από πιστούς και από απίστους [...] Η στάση της Εκκλησίας παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη

σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής. Οι κλασικοί συγγραφείς διατήρησαν τη θέση τους στα σχολεία. Διακεκριμένες προσωπικότητες που κατείχαν υψηλά εκκλησιαστικά αξιώματα δεν έπαψαν ποτέ να είναι ανάμεσα στους ικανότερους μελετητές των Ελλήνων κλασικών σε όλες τις εποχές. Δεν υπάρχει καμιά βάσιμη μαρτυρία ότι γινόταν λογοκρισία»^[16].

Και θα άξιζε ίσως να αναφέρουμε ότι ο Κύριος Ανδριανόπουλος επιλέγει να διαφωνεί και με τον σπουδαίο **Ostrogorsky**, ο οποίος συμφωνεί φυσικά με τα όσα γράφτηκαν πιο πριν:

«Είναι εξίσου ορθό ότι το **Βυζάντιο** προσέφερε μια μεγάλη και ιστορική υπηρεσία με το να διατηρήσει με αγάπη τα αρχαία πολιτιστικά αγαθά, να καλλιεργήσει το ρωμαϊκό δίκαιο και την ελληνική παιδεία. Τα δύο μεγάλα μεγέθη και συνάμα οι δύο αντίποδες της αρχαιότητας, η Ελλάδα και η **Ρώμη**, αναπτύσσονται μαζί πάνω στο βυζαντινό έδαφος [...] Το χριστιανικό **Βυζάντιο** δεν αποστρέφεται ούτε την εθνική τέχνη ούτε την εθνική σοφία. Όπως το ρωμαϊκό δίκαιο παρέμεινε πάντοτε η βάση του νομικού συστήματος και της νομικής συνειδήσεως των Βυζαντινών, έτσι και ο ελληνικός πολιτισμός παρέμεινε πάντοτε το θεμέλιο της πνευματικής τους ζωής. Η ελληνική επιστήμη και φιλοσοφία, η ελληνική ιστοριογραφία και ποίηση αποτελούν το μορφωτικό αγαθό και των πιο ευσεβών Βυζαντινών»^[17].

Κατά συνέπεια, προβάλλει ως αυταπόδεικτο γεγονός ότι η πρόταση του κυρίου Ανδριανόπουλου περί δήθεν αντίθεσης «Εκκλησίας» και Ιουλιανού, επειδή ήταν γενικά «αναστηλωτής της κλασσικής αρχαιότητας» είναι κενή περιεχομένου.

Και βέβαια, αυτά επιβεβαιώνει και η πιο επίσημη θέση της Εκκλησίας, μέσα από τα δογματικά της κείμενα. Σύμφωνα με το «Συνοδικό της Ορθοδοξίας», η Εκκλησία, από την αρχαία φιλολογική παραγωγή, δεν απορρίπτει τίποτε άλλο παρά μόνο τη θεολογία και σωτηριολογία της^[18]. Γι' αυτό άλλωστε, ξεκάθαρα αποδέχεται όσους χρησιμοποιούν τα «ελληνικά μαθήματα[...]για τη μόρφωση τους» διατύπωση η οποία απέκρουσε οριστικά «την περιφρόνηση των ζηλωτών[...]προς τη 'θύραθεν' σοφία»^[19].

6. Οι αρχαίοι ναοί των ειδωλολατρών ως τόποι ακραίων θρη-

σκευτικών εκδηλώσεων: η περίπτωση των ανθρωποθυσιών.

Μερικές φορές, οι περιγραφές της κατάστασης στην ύστερη αρχαιότητα είναι προβληματικές. Για παράδειγμα, οι αντιδράσεις ζηλωτών χριστιανών κυρίως κατά ειδωλολατρικών ναών, μερικοί δείχνουν να μην αντιλαμβάνονται ότι γίνονταν από ανθρώπους οι οποίοι μεγάλωσαν με αληθινές ιστορίες θανάτου οι οποίες αφορούσαν τους πατεράδες τους, τους παππούδες και τους προγενέστερους αυτών. **Τελικά «το περίεργο δεν είναι πως έγιναν αγριότητες, το περίεργο είναι πώς έγιναν μόνον τόσο λίγες μετά από τα μαρτύρια που είχαν υποστεί οι Χριστιανοί»** ^[20].

Εκτός όμως αυτού, σημαντική παράμετρος είναι και η **ποιότητα της θρησκευτικότητας** η οποία διωκόταν κατά περίπτωση στην Ύστερη Αρχαιότητα. Κατά έναν περίεργο τρόπο, οι αναφορές που συχνά βρίσκουμε σε διαδικτυακές συζητήσεις και αφορούν την ειδωλολατρική θρησκευτικότητα της εποχής, **θεωρούν λανθασμένα, ότι ταυτίζονταν με την θρησκευτικότητα της ελληνικής Πόλεως-Κράτους του 5^{ου} αι. π.Χ.!** Κάποιοι, όταν αναφέρονται στην ειδωλολατρία του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., ονειρεύονται γαλήνιες πομπές λευκοφορεμένων παρθένων, με συνοδεία αυλών... Αυτά όμως είναι εκτός πραγματικότητας. Οι διώξεις και απαγορεύσεις που εφαρμόστηκαν **«ανεφέροντο σε ναούς ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ και [...] κάλυπταν δε οπωσδήποτε περιπτώσεις, οι οποίες ΕΘΙΓΑΝ ΚΥΡΙΩΣ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΗΘΗ ή τη ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ»** ^[21].

Όπως ακριβώς αβάσιμες γενικεύσεις απλώνονται ως φήμες κατά του Χριστιανισμού, με τον ίδιο τρόπο έχει υπάρξει φροντίδα να αποκρύπτονται πραγματικά αποκρουστικές εκδηλώσεις της ειδωλολατρικής θρησκευτικότητας.

Ένα από τα κλασικότερα παραδείγματα αυτής της κατηγορίας, αποτελεί η περίπτωση του περίφημου **Λιβανίου**, γνωστός ΜΟΝΟ ως ένας καλός ρήτορας, και ένας «αγνός» νοσταλγός της ειδωλολατρικής αρχαιότητας.

Πολλοί όμως αγνοούν ότι ο Λιβάνιος, έχει γράψει έναν ολόκληρο Λόγο, για κάτι αδιανόητα νοσηρό: να υπερασπιστεί το δίκαιο μιας ΑΝΘΡΩΠΟΘΥΣΙΑΣ ενός ΠΑΙΔΙΟΥ, προκειμένου να προστατευτεί μια πόλη από λοιμό! :

«Ο Λιβάνιος (314 ± 393 μ.Χ.) σε Λόγο του αναφέρεται στην επιλογή ΠΑΙΔΙΟΥ από τους κατοίκους της Αντιόχειας ως προσφορά θυσίας στον Απόλλωνα, όταν έπεσε λοιμός στην πόλη. Το παιδί που επιλέχθηκε έτυχε να είναι γιος μάγου. Αυτός, για να σώσει το παιδί του, υποσχέθηκε να σώσει την πόλη με άσκηση γοητείας και οι κάτοικοι δεν απέρριψαν την εναλλακτική αυτή λύση. Ο Λιβάνιος προσπάθησε με όλες του τις δυνάμεις να τους πείσει ότι η αποτροπαϊκή ΑΝΘΡΩΠΟΘΥΣΙΑ ΕΠΡΕΠΕ να ΓΙΝΕΙ»^[22]!

Και τα ΑΠΙΣΤΕΥΤΑ αυτά γεγονότα, τα διηγείται ατάραχος ο ΙΔΙΟΣ ο Λιβάνιος:

«Λοιμός επείχε τήν πόλιν. έχρησεν ο θεός παύσασθαι τόν λοιμόν. ει ο δήμος ενός του τών πολιτών παίδα θύσειεν. έλαχεν ο τού μάγου. υπισχνείται παύσειν τον λοιμόν, ει απόσχοντο τού παιδός βουλεύονται. Ου το τούτον, ώ πολίται, πάντα τρόπον εξαρπάσαι πειράσθαι τον υιόν τον εαυτού θαυμαστόν είναιί μοι δοκεί, το δε υμάς τής πόλεως νοσούσης τούτων καθημένους ακροάσθαι λόγων. νουν μεν γαρ ήν εχόντων ανθρώπων και βουλομένων παύσαι το κακόν ευθύς υπακούσαι τοις παρά τού θεού και ηδέν παρά ταύτα μήτε λέγειν μήτε ακούειν μηδένα· [...]»^[23].

Οι Χριστιανοί της εποχής αντιδρούσαν σε ένα σύνολο από ακραίες λατρευτικές εκδηλώσεις οι οποίες περιελάμβαναν ανθρωποθυσίες^[24] (μέρος των οποίων ήταν και η σπλαγχομαντεία, δηλ. «αποσπώντας για παράδειγμα την κοιλιά (‘γαστέρα’) των θυμάτων τελούσαν ‘γαστερομαντεία’ παρατηρώντας μέσα σ’ αυτή τα μελλούμενα»^[25]), βασανιστήρια και αυτοβασανισμούς, τελετουργικά σεξουαλικά όργια, μήσεις με χρήση φόβου και ναρκωτικών ουσιών^[26], αυτοευνουχισμούς (όπως στην περίπτωση των λεγομένων «Γάλων», των ιερέων δηλ. του Άττη)^[27] κ.λπ.

Συγχρόνως, ομολογούμενο από τους ίδιους τους ειδωλολάτρες και φέρουν ευθύνη γι’ αυτό, ήταν ότι τα αγάλματα που αναπαριστούσαν θεότητες ταυτίζονταν με την ίδια την θεότητα και αυτό ήταν φυσικό να έλκει την αποστροφή του λαού:

«Ουδέν δε διαφέρει την θεόν ιδείν οποίαν υπειλήφαμεν ή άγαλμα αυτής· εάν τε γαρ σάρκινοι οι θεοί φαίνωνται εάν τε ως αγάλματα εξ ύλης πεποιημένα, τον αυτόν έχουσι λόγον»^[28]

(δηλ. «δεν έχει καμιά διαφορά αν βλέπουμε την ίδια τη θεά, όπως έχουμε φαντασθεί ότι είναι, ή κάποιο άγαλμα της. Γιατί οι θεοί, είτε

εμφανίζονται αυτοπροσώπως είτε ως αγάλματα καμωμένα από κάποιο υλικό, έχουν το ίδιο νόημα»).

Ακόμη και σήμερα, λίγοι θα λυπόνταν αν έβλεπαν να γκρεμίζεται ένα κέντρο αποκρουστικών σατανιστικών τελετών στη γειτονιά τους, ακόμη κι αν ήταν αισθητικά καλοφτιαγμένο.

Και πάλι όμως, τα διατάγματα του Μ. Θεοδοσίου το 392, του Αρκαδίου το 399, του Θεοδοσίου του Β΄ για μετατροπή μνημείων σε Εκκλησίες με την προσθήκη Σταυρού, δείχνουν μια αντίληψη η οποία θα πρέπει να αποτελέσει σοβαρό επιχείρημα περί ανεκτικότητας, χωρίς αναχρονισμούς και απαιτήσεις να εφαρμοστούν στον 4^ο και 5^ο αιώνα νομοθεσίες περί ...«διατηρητέων μνημείων», **με τον τρόπο που αυτές ερμηνεύονται χίλια πεντακόσια χρόνια μετά!** Τέτοιες αξιώσεις μας οδηγούν με βεβαιότητα σε κενά περιεχομένου συμπεράσματα, αν δεν προηγηθεί εμβάθυνση και μελέτη όλου του πλαισίου της εποχής.

(όσο για την αναφορά του κυρίου Ανδριανόπουλου σε «ερειπωμένους» ναούς επί Τουρκοκρατίας, δεν κατανοούμε το περιεχόμενό της... Προφανώς, αρχαίοι ναοί που δεν χρησιμοποιήθηκαν ως Εκκλησίες, ερειπώθηκαν από την φθορά του χρόνου. Εδώ ο Πausanias στις περιηγήσεις του, βρίσκει την Ελλάδα ΓΕΜΑΤΗ ερειπωμένους ναούς και μιλάμε μόλις για τον 2^ο μ.Χ. αιώνα· δεν θα υπήρχαν μετά από 13-15 αιώνες;!)

7. Η κατάργηση των «Ολυμπιακών Αγώνων» ισοδυναμούσε με πράξη ανθρωπισμού και πολιτιστικής ανωτερότητας, καθώς σταμάτησε οριστικά ένα αιμοχαρές, ανθρωποκτόνο «θέαμα».

Με δύο ακόμη ζητήματα που έθεσε ο κύριος Ανδριανόπουλος θα ασχοληθούμε στο παρόν άρθρο, ένα από τα οποία είναι αυτοί οι ταλαίπωροι, τελικά, Ολυμπιακοί Αγώνες ή καλύτερα, «Ολυμπιακοί Αγώνες», επειδή τους πρέπει εισαγωγικά εξαιτίας της παρακμής στην οποία είχαν οδηγηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν δηλαδή...

«οι αγώνες κατέληξαν να είναι μόνο μεγαλόπρεπα θεάματα, που έσπευδαν να τα παρακολουθήσουν από ανατολή και δύση οι υπήκοοι της αχανούς αυτοκρατορίας»^[29].

Είναι άλλωστε γνωστό ότι η επικράτηση των Ρωμαίων, οδήγησε «αναπότρεπτα στον μαρασμό και τελικά στον θάνατο του αθλητισμού»

όπως γινόταν αντιληπτός στην Αρχαία Ελλάδα, καθώς «οι Ρωμαίοι έφεραν μαζί τους μια αντίληψη για τον αθλητισμό που είχε πολύ μικρή σχέση με το αθλητικό ιδεώδες των Ελλήνων [...] Η αρνητική [...] στάση **ΟΛΩΝ ΣΧΕΔΟΝ ΤΩΝ ΕΚΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ** απέναντι στον αθλητισμό, όπως ασκείται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, δεν ήταν τυχαία [...] Οι επιπτώσεις του επαγγελματισμού στον αθλητισμό ήταν πολλές: [...] Οι επαγγελματίες αθλητές για να επιτύχουν γρήγορα και θεαματικά αποτελέσματα, ιδίως στα βαριά αθλήματα, υποχρεώνονταν σε μια ιδιαίτερη και αναγκαστική διατροφή [...] Η υπερβολική αυτή ανάπτυξη του σώματος φαίνεται ότι συμπορευόταν με τη **ΒΑΝΑΥΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΩΜΟΤΗΤΑ**, που πολλές φορές προβαλλόταν δημοσία, ακόμη και στις μεγάλες αθλητικές εορτές. Στα αυτοκρατορικά χρόνια ο Γαληνός κατατάσσει τον επαγγελματικό αθλητισμό στις βάνουσες και χειρωνακτικές τέχνες. Άνδρες ευγενείς απαξιούν να συμμετάσχουν στους αγώνες και να συναγωνισθούν με ανθρώπους βάνουσους και αγροίκους» ^[30].

Οι Ρωμαίοι, «είχαν ιδιαίτερη προτίμηση όχι μόνο στα σκληρά αγωνίσματα [...] αλλά και στα αιμοχαρή, όπως οι αγώνες μονομάχων και οι αγώνες με αντιπάλους άγρια ζώα» ^[31].

Είναι προσβλητικό ακόμη και να το λέμε, ότι αυτό που καταργήθηκε ονομαζόταν Ολυμπιακοί Αγώνες, όταν γνωρίζουμε ότι κατά την τέλεση τους «**ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΕΠΡΕΠΕ ΝΑ ΠΕΘΑΙΝΟΥΝ**, μερικές φορές δωδεκάδες, άλλες φορές εκατοντάδες» ^[32]!

Άραγε, σε πόσο ακόμη ποιο ελεεινή κατάσταση θα έπρεπε να οδηγηθούν ώστε να γίνει κατανοητό πως ήταν καιρός για την κατάργησή τους, όταν **ΗΔΗ** στη διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων του 165 μ.Χ. μπορούσε να γίνει ανεκτό ως θέαμα, ο κυνικός φιλόσοφος Περειγρίνος ο Πρωτεύς **ΝΑ ΚΑΙΓΕΤΑΙ ΖΩΝΤΑΝΟΣ** μπροστά στα μάτια των θεατών ^[33]...

8. Η δικαιολογημένη άγνοια για τους αρχαίους Έλληνες επί Τουρκοκρατίας από τους μη λόγιους.

Ένα τελευταίο στο οποίο θα αναφερθούμε με συντομία, είναι το επιχείρημα του Ανδρέα Ανδριανόπουλου, ότι απόδειξη για την απόσταση Ελληνισμού και Ορθοδοξίας, είναι η άγνοια των υπόδουλων επί τουρκοκρατίας Ελλήνων για τα επιτεύγματά των αρχαίων προγόνων τους.

Μάλλον όμως τα πράγματα είναι πολύ πιο απλά και δεν χρειάζεται

να κάνουμε ιδιαίτερες εμβασύνσεις: η **συνολική εξαθλίωση στην οποία είχαν οδηγήσει οι Τούρκοι τον πληθυσμό, είχε ως συνέπεια την αγραματοσύνη του λαού.** Όταν πασχίζεις για την επιβίωση, τα παιδιά γίνονται από νωρίς εργαζόμενοι για τις ανάγκες του σπιτιού και φυσικά, πρώτη έγνοια δεν είναι η μόρφωση.

Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με ευθύνη των Τούρκων, είχε σοβαρά αποτελέσματα στο μορφωτικό επίπεδο. **Αυτό αναγνωρίζουν ακόμη και οι υπεροπτικοί περιηγητές στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως μας μεταφέρει ο Κυριάκος Σιμόπουλος:**

«Στους Έλληνες δεν βρίσκει πια κανείς ούτε ίχνος από τη δύναμη του πνεύματος και τις ωραίες επιστήμες που τόσο τους δόξασαν άλλοτε. Απίστευτη αμάθεια κυριαρχεί εκεί πού άλλοτε ανθούσε η σοφία. **Πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι δικαιολογούνται. Η τυραννία που τους κατάρτιζε έσβησε τη φλόγα του πνεύματος. Αλλά και ΟΠΟΙΟΔΗΠΟΤΕ ΑΛΛΟ ΕΘΝΟΣ αν βρισκόταν κάτω από την οθωμανική καταπίεση θα έχανε όλη τη λάμψη του»** ^[34]!

Δεν είναι δυνατόν να δεχτούμε ότι οι Βυζαντινοί στους τελευταίους αιώνες ονόμαζαν τους εαυτούς τους Έλληνες, και αυτό μετά να ...ξεχάστηκε! Απόδειξη άλλωστε γι' αυτό, αποτελούν οι λόγιοι της εποχής της τουρκοκρατίας. **Ο Μητροπολίτης Μυρέων (16ος-17ος αιώνας), ένας λόγιος ιεράρχης από την Πωγωνιανή της Ηπείρου, απελπίζεται από το χαμηλό γενικά πνευματικό επίπεδο των Ελλήνων και θρηνεί, έχοντας εμπρός στα μάτια του για σύγκριση την Αρχαία Ελλάδα:**

«Από εσάς η φρόνησις και η σοφία όλη εβγήκε και εξάπλωσε στην οικουμένην όλη [...] τώρα πως εξεπέσετε στου Τούρκου την σκλαβίαν;» ^[35]!

Η συνέχεια ανάμεσα στον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία υπήρξε σαφώς αδιάσπαστη, η γενική αμάθεια όμως ήταν αυτή που επέτρεψε οι φορείς της συνέχειας αυτής να είναι κυρίως οι λόγιοι, μεγάλο μέρος των οποίων ήταν κληρικοί.

Αυτό φυσικά δεν ισχύει για τους καθαρά δυτικόφρονες. Αυτοί, με πρακτικές που άγγιζαν το γελοίο, ήταν ικανοί να μεταβαίνουν από τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα του ...Περικλή, πετώντας -ποιος τους έδωσε το δικαίωμα- όλο το ενδιάμεσο διάστημα, το οποίο ανήκε ΜΟΝΟ σε εκείνους που το έζησαν, το πόνεσαν και μάτωσαν γι' αυτό, και όχι σε

ψηλομύτες παριζιάνους, εγγλέζους ή σε καλοβουλευμένους νεαρούς που έτρωγαν τα λεφτά του μπαμπά τους στην Ιταλία, όταν οι συμπατριώτες τους πέθαιναν από το σπαθί του Τούρκου...

Τα λόγια του αγωνιστή **Μακρυγιάννη**, της κλασικής αυτής μορφής του Ελληνορθόδοξου φρονήματος, είναι χαρακτηριστικά μιας ώριμης και νηφάλιας αυτοσυνειδησίας:

«Είναι τόσο φυσική στο Μακρυγιάννη η αδιατάρακτη συνέχεια του Έθνους, ώστε μιλώντας για την εποχή του να αναδύονται στη μνήμη του αβίαστα οι αρχαίοι. ‘Γοναίγοι προπατέρες’ μας είναι ο Μιλτιάδης, ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης, ο Λεωνίδας, ο ‘γέρο Σωκράτης και ο Πλάτων’ και όλοι ‘οι επίλοιποι γενναίοι άνδρες’ [...] Οι νέοι Έλληνες είναι ‘απόγονοι των παλιών Ελλήνων’ και παιδιά των συνεχιστών της δικής τους ιστορικής παρουσίας, του Ρήγα, του Μάρκου Μπότσαρη, του Καραϊσκάκη, του Δυσσέα, του Διάκου, του Κολοκοτρώνη [...] Δίπλα στο Σωκράτη επιβιώνει στη μακρυγιάννεια μνήμη ο Μ. Βασίλειος [...] Οι νέοι Έλληνες δεν είναι μόνο απόγονοι των αρχαίων, αλλά παιδιά και των Αγίων της Ρωμηοσύνης, όλης δηλαδή της ελληνικής ιστορικής συνέχειας. Η μνήμη των προγόνων ενισχύει το αυτοσυναίσθημα του Μακρυγιάννη. ‘Απόγονοι αυτεινών των περίφημων ανθρώπων, όπου στόλισαν την ανθρωπότητα μ’ αρετή’ [...] ‘μεγάλοι άνδρες του κόσμου’ [...]»^[36].

9. Επίλογος.

Τα παραπάνω στοιχεία που παρουσιάσαμε, λίγα μπροστά σε αυτά που συνολικά υπάρχουν, νομίζουμε ότι μας δίνουν το δικαίωμα να κλείσουμε το άρθρο προτείνοντας στον κύριο Ανδριανόπουλο να ξαναδιαβάσει την πρόταση που ο ίδιος έγραψε:

«Το να αντικρίζουμε την ιστορική αλήθεια και να μην ζούμε με μύθους δεν κάνει κακό...».

Εμείς πάντως όχι μόνο το πιστεύουμε αλλά το αποδεικνύουμε κιόλας.

Σημειώσεις:

^[1] Το κείμενο δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 2009 στον ιστότοπο του κ. Ανδριανόπουλου (βλ. <http://www.andrianopoulos.gr/0010000439> κάτω από τον τίτλο «**ΣΧΟΛΙΑ**», είναι η 6η παράγραφος, με τίτλο «**ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ**

ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ»).

^[2] Bowersock Glen Warren, «Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα», 2η έκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σελ. 31 (τα κεφαλαία γράμματα, δικά μας).

^[3] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β', «Αρχαϊκός ελληνισμός 1100-479 π.Χ.», Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1971, σελ. 427-428.

^[4] Nesselrath Heinz-Gunther, «Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία», τόμ. Α' - Αρχαία Ελλάδα, 2η έκδ., Παπαδήμας, Αθήνα 2003, σελ. 513.

^[5] «Ο ελληνισμός στην ιστορία πάντα εμφανίστηκε ανοιχτός στο να προσλαμβάνει όλα τα υγιή στοιχεία του γύρω κόσμου, να τα μετουσιώνει και να τα μεταπλάθει σε πανανθρώπινες πολιτιστικές και πνευματικές αξίες και πανανθρώπινα ιδανικά [...] Εδώ παρατηρείται η ουσιαστική διαφορετικότητα Ιουδαϊσμού και Ελληνισμού. Ο Ιουδαϊσμός με την κλειστή ιδιαιτερότητα και ενδοστρέφεια και ο Ελληνισμός με το οικουμενικό πνευματικό άνοιγμα του [...] Μπορεί ο Χριστιανισμός να ξεκίνησε από το γεωγραφικό χώρο του Ιουδαϊσμού [...] αλλά [...] εστράφη προς τον Ελληνισμό, διότι απ' αυτόν δέχθηκε την πρόκληση ενός οικουμενικού κηρύγματος» (Πατρώνος Π. Γεώργιος, «Ελληνισμός και Χριστιανισμός», Απόστολική Διακονία, 2003, σελ. 27-28).

^[6] «Ο Ιουλιανός δεν επιχειρούσε να επιστρέψει στην ειδωλολατρία του παρελθόντος: **προσπαθούσε να δημιουργήσει κάτι εντελώς καινούριο και μάλλον ανέφικτο: μια ειδωλολατρική εκκλησία»** (Bowersock, «Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα», ό.π., σελ. 35).

^[7] Bowersock, «Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα», ό.π., σελ. 34-35.

^[8] Ο Γρηγόριος σημειώνει πως ο Ιουλιανός «κακούργως την προσηγορίαν μετέθηκεν επί το δοκούν, ώσπερ της θρησκείας όντα τον Έλληνα λόγον, αλλ' ου της γλώσσης [...] **ώσπερ αν ει ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ είρξεν ημάς, ΟΣΑΙ ΠΑΡ' ΕΛΛΗΣΙΝ ΕΥΡΗΝΤΑΙ**, και τούτο διαφέρειν αυτώ διά την ομωνυμίαν ενόμισεν» (PG 35,536A).

^[9] Bowersock, «Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα», ό.π., σελ. 31-32.

^[10] Χρήστου Παναγιώτης, «Οι Περιπέτειες των Εθνικών Ονομάτων των Ελλήνων», 4η έκδ., Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 71.

^[11] Χρήστου, «Οι Περιπέτειες...», ό.π., σελ. 71-72.

[12] Bowersock, «Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα», ό.π., σελ. 33.

[13] Γρηγόριος Ναζιανζηνός, **PG 35**, 536A.

[14] Βλ. για το θέμα αυτό: **1.** Καραγιαννόπουλος Ιωάννης, «Το Βυζαντινό Κράτος», τόμ. Β΄, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 148, **2.** Γλύκατση-Αρβελέρ Ελένη, «Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», Ψυχογιός, Αθήνα 1988, σελ. 127, **3.** Τωμαδάκης Νικόλαος, «Οι Λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νικαίας», Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 8, **4.** Runciman Steven, «Η Τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση», Δόμος, Αθήνα 1991, σελ. 33-34, **5.** Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, «Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)», 8η έκδ., Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 12, **6.** Καραμπελιάς Γιώργος, «1204. Η Διαμόρφωση του Νεώτερου Ελληνισμού», Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2006, σελ. 21-23 και πολλά άλλα.

[15] Lemerle Paul, «Ο πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός. Εκπαίδευση και Παιδεία στο [Βυζάντιο](#) από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα», 3η έκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σελ. 50.

[16] Reynolds D.L. & Wilson G.N., «Αντιγραφείς και Φιλολόγοι», ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σελ. 67-68.

[17] Ostrogorsky Georg, «Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους», τόμ. Α΄, 7η έκδ., Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 2002, σελ. 90.

[18] Νέλλας Π., «Ελληνική Φιλοσοφία και Χριστιανική Θεολογία», στο περιοδ. «Σύναξη», τεύχ. 12 (1984), Αθήνα, σελ. 67.

[19] Φειδάς Ιω. Βλάσιος, «Εκκλησιαστική Ιστορία. Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση», τόμ. Β΄, 3η έκδ., Αθήνα 2002, σελ. 289.

[20] Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, «Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία;», 3η έκδ., Αρμός, 2003, σελ. 163.

[21] Φειδάς, «Εκκλησιαστική Ιστορία...», ό.π., σελ. 338.

[22] Βακαλούδη Αναστασία, «Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο [Βυζάντιο](#) (4ος-7ος μ.Χ. αι.)», Ενάλιος, Αθήνα 2001, σελ. 162.

[23] Λιβανίου, Declamatio, 41.

[24] Τέτοιες περιπτώσεις περιγράφει και ο Πλούταρχος τον 2^ο αι. μ.Χ.: «Μέχρι και σήμερα ακόμα οι κάτοικοι του Ορχομενού έτσι ονομάζουν τις γυναίκες που κατάγονται από την οικογένεια αυτή. Κάθε χρόνο, στη γιορ-

τή των Αγριωνίων, οργανώνεται αναπαράσταση της φυγής και της κατάδιωξης τους από τον ιερέα του Διονύσου που κρατάει ξίφος. Αν πιάσει κάποια, μπορεί να τη σκοτώσει, και στη δική μου εποχή ο ιερέας Ζωίλος σκότωσε μια από αυτές. Τούτο όμως δεν ωφέλησε καθόλου τους κατοίκους» (Μετάφραση στο: Πλούταρχος, «ΗΘΙΚΑ», τόμ. 8 (σειρά 'Οι Έλληνες' #350), Κάκτος, Αθήνα 1995, σελ. 210-213).

^[25] Βακαλούδη, «Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο...», ό.π., , σελ. 136.

^[26] Βλ. Burkert Walter, «Μυστηριακές Λατρείες της Αρχαιότητας», 2η έκδ. διορθωμένη, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997, σελ. 124-133.

^[27] Βλ. «Άττης», εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα», τόμ. 12, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 2004-2005 [CD-ROM].

^[28] Αρτεμίδωρος, «Ονειροκριτικά», 2.35.

^[29] Πλακωτή Ελένη, «Το θρησκευτικό στοιχείο στους Ολυμπιακούς Αγώνες κατά την Αρχαιότητα» (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 78.

^[30] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΣΤ', «Ελληνισμός και [Ρώμη](#) 30 π.Χ.-324 μ.Χ.», Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., σελ. 486-488.

^[31] Πλακωτή, «Το θρησκευτικό στοιχείο στους Ολυμπιακούς Αγώνες...», ό.π.

^[32] Rodney Stark, «Η Εξάπλωση του Χριστιανισμού», Άρτος Ζωής, Αθήνα 2005, σελ. 324.

^[33] Ernest Borneman, «Η Πατριαρχία», ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σελ. 334.

^[34] Σιμόπουλος Κυριάκος, «Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα», τόμ. Α' (333-1700), 9η έκδ., Στάχυ, Αθήνα 1999, σελ. 782, υποσημ.#1.

^[35] Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», τόμ. Β'. «Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας», έκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 306-307.

^[36] Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, «Ο Ελληνισμός στη ζωή και το έργο του Μακρυγιάννη», άρθρο στο: «Ελληνισμός μετέωρος. Η ρωμαϊκή ιδέα και το όραμα της Ευρώπης», Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1992, σελ. 106-108.